

ТРАДИЦІЙНЕ ЖИТЛО КОРОПСЬКОГО ПОДЕСЕННЯ (кінець XIX – початок XXI століття)

Аліна Ярова

УДК 728.6(477.51)“18/20”

У статті досліджено традиційне житло Коропського району Чернігівської області. Здійснено спробу реконструкції зовнішнього вигляду традиційного житла та воріт двору, що були типовими для побуту населення Коропського району наприкінці XIX ст.

Викладено результати етнографічних розвідок з питання традиційного хатнього інтер'єру середини XX – початку XXI ст. Розглянуто місце традиційних елементів житлового начиння українців (таких як скриня, вішак тощо) у системі сучасного внутрішнього влаштування житла, притаманного мешканцям досліджуваної території.

Проаналізовано деякі особливості забудови садиби та конструктивні риси малих архітектурних форм (хвіртки, воріт та огорожі).

Ключові слова: житло, двір, ворота, піч, покрівельні матеріали, призьба, фундамент, лигурі, козирьок, зруб.

В статье исследовано традиционное жилье Коропского района Черниговской области. Предпринята попытка реконструкции внешнего вида традиционного жилья и ворот двора, типичных для быта населения Коропского района в конце XIX в.

Изложены результаты этнографических разведок по вопросу традиционного домашнего интерьера середины XX – начала XXI в. Рассмотрено место традиционных элементов убранства жилища украинцев (таких как «скриня», вешалка и т. п.) в системе современного внутреннего обустройства жилья, характерного для жителей исследуемой территории.

Проанализировано некоторые особенности застройки усадьбы и конструктивные черты малых архитектурных форм (калитки, ворот и ограждения).

Ключевые слова: жилье, двор, ворота, печь, кровельные материалы, завалинка, фундамент, «лыгури», козырек, сруб.

The article examines traditional abodes of Korop district in Chernihiv Region. It attempts to reconstruct the outward appearance of conventional dwellings and courtyards' gates, which were typical of the mode of life of the then populace of present Korop District in the late XIXth century. The authoress submits the results of ethnographic studies on the traditional hut interior in the mid-XXth to early XXIst centuries. There is considered a place of traditional elements of housing utensils of the Ukrainians [such as *skrynya* (chest), *vishak* (coat hanger), etc.] in the system of modern internal abode arrangement, intrinsic to inhabitants of the area under study. There is also an analysis of some peculiarities of farmstead building and constructional features of small architectural forms (wickets, gates, and fences).

Keywords: abode, courtyard, gate, stove, roofing materials, *pryzba* (mound of earth along the outer walls of a peasant's house), foundation, *lyhuri*, canopy.

Окремої праці, присвяченої питанню традиційної архітектури Коропщини, наразі не існує. Деякі відомості знаходимо в дослідженнях традиційної архітектури Лівобережного Полісся, приміром, у наукових працях П. Чубинського, А. Данилюка, В. Самойловича, П. Юрченка, Т. Косміної, Р. Радовича та ін. Інформація про традиційні житла розглядуваних населених пунктів (зокрема матеріали досліджень с. Розльоти Коропського р-ну) подана в публікації О. Бондаря та О. Веремейчик, присвяченій археологічним та етнологічним дослідженням території Мезинського національного природного парку [1].

Коропський район, утворений 1923 року, розташований у північно-східній частині Чернігівської області, на сході межує із Сумською областю [11, с. 709]. За плануванням традиційного житла район належать до північноукраїнського типу східного підтипу (за Т. Косміною) [10]. Мешканці Коропщини поділяють район на дві частини, котрі, за їхніми словами, мають багато відмінних рис, — Подесення, до якого зараховують населені пункти, розміщені над Десною, та Задесення — населені пункти, що знаходяться в нижній течії річки.

Природно-кліматичні умови досліджуваної місцевості в XIX ст. характеризувалися

досить значною кількістю боліт, наявністю великої річки Десна. Північній частині району притаманний нерівний ландшафт, наявність відносно високих пагорбів і великої кількості лісів, що вплинуло на особливості конструкції житла й доступність певних будівельних матеріалів.

Фундаменту, в сучасному розумінні цього слова, до середини ХХ ст. не використовували. Традиції будувати домівку безпосередньо на землі також не було. Більшість жител досліджуваної території зведено на пнях (стовпах, стоянах). Для цього в кутах майбутнього будинку в землю вкопували товсті стовпи (що їх місцеві мешканці називають *лигурями*), на які клали перший вінець споруди — *підвалини* [2, с. 102]. За свідченнями мешканки с. Деснянське Марії Луківни, стовпів було вісім, по периметру житла. Така традиція будівництва, можливо, пояснюється необхідністю вирівняти рівень для підвалин майбутнього житла та небажанням класти перший вінець на землю, яка, враховуючи значну заболоченість, характерну для Північної Чернігівщини, та близьке розташування р. Десна, була досить вологою.

Простір між землею та підлогою сіней і комори залишався порожнім, відповідно підлога в сінях і коморі була дерев'яна.

Після Другої світової війни традиція будівництва хат на *лигурах* залишилася, але дерев'яні стовпчики почали замінювати цегляними. Простір між ними по периметру закладали цеглою, таким чином формувався фундамент. Деякі мешканці, як і у випадку будівництва хати на дерев'яних стовпах, досі використовують простір під сінями як місце, де можуть пастися кури. Для цього у фундаменті роблять невеличкі дверцята (або залишають отвори), через які птахи можуть потрапити під нежилу частину хати.

Навколо житлової частини дому до середини ХХ ст. влаштовували глиняну призьбу, а в хаті робили глиняну підлогу, яку, за словами респондентів, треба було підмазувати раз на тиждень.

За розповіддю мешканки с. Мезин Наталії Петрівни Сірої, глиняну підлогу на дерев'яну почали змінювати після війни. У новій хаті Марії Луківни (с. Деснянське), що була збудована вже в 1960-х роках, також була долівка, а на дерев'яну підлогу її замінили пізніше — у 1970-х роках.

Більшість будинків селян мають зрубну конструкцію, деякі новіші хати побудовані з цегли. Жител повністю каркасно-стовпової конструкції на території досліджуваного району не виявлено. Про те, що таку конструкцію в житловому будівництві не використовували, повідомили й опитані мешканці.

На початку ХХ ст. набув поширення *чистий зруб, без остачі*, з грубо тесаних колод, тип замка — *ластівчин хвіст*.

Застосування дерева як основного матеріалу зумовило планування будинку, оскільки довжина стін житлового приміщення безпосередньо залежала від довжини колод. З'єднання окремих колод уздовж вінців можливе, але використовували його рідко, оскільки це ускладнювало будівництво, до того ж вінець ставав менш надійним.

Для підвищення теплотехнічних властивостей дому шви між колодами закладали глиною та мохом [9, с. 14].

Житлам кінця ХІХ — початку ХХ ст. притаманна простота й доволі примітивне планування, хоча заможніше населення будувало житло ускладненого планування. Простота пояснюється намаганням людей спростити будівництво стін і даху, оскільки ускладнення плану вимагає й ускладнення форми даху — для критих солом'яних будинків надійне водовідведення може бути тільки при простій формі. Сільське житло, як правило, у плані має вигляд прямокутника [9, с. 8].

Типовим для України в ХІХ ст. був будинок з одним житловим приміщенням. Найархаїчнішим його різновидом є однокамерне, що наприкінці ХІХ ст. траплялося вже рідко. Такий тип житла серед східних слов'ян відомий за археологічним матеріалом VIII—ХІ ст. Дослідник П. Чубинський стверджував, що на початку

Трибуна молодого дослідника

Іл. 1. Ключ та замок. с. Деснянське
Коропського р-ну Чернігівської обл.
Світлини А. Ярової

Іл. 2. Хата з прибудованим підсобним приміщенням.
с. Деснянське Коропського р-ну Чернігівської обл. Середина XX ст. Світлина А. Ярової

Іл. 3. Ворота й хвіртка під козирьком. с. Мезин Коропського р-ну Чернігівської обл.
Середина XX ст. Світлина А. Ярової

Іл. 4. Ворота під козирьком. Кінець XIX – початок XX ст.
Реконструкція А. Ярової

Іл. 5. Хата на стовпах,
з призьбою. Кінець XIX – початок XX ст.
Реконструкція А. Ярової

Іл. 6. Житловий будинок.
с. Деснянське
Коропського р-ну
Чернігівської обл.
Середина XX ст.
Світлина з експозиції музею
Мезинського національного
природного парку

Іл. 7. Хата. с. Мезин Коропського р-ну Чернігівської обл. 1977 р. Світлина з експозиції
Мезинського народного археологічного науково-дослідного музею

XX ст. на території Чернігівщини таких однокамерних жител було 5,9 % [9, с. 8, 9].

У XIX — на початку XX ст. поряд з однокамерним було розповсюджено і двокамерне житло. Сіни такої споруди, найімовірніше, є результатом еволюції конструкції навісу [9, с. 9].

Двокамерне житло в с. Розльоти 2015 року досліджували науковий співробітник Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарновського О. Бондар та викладач і науковий співробітник Інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського О. Веремейчик. Одна з досліджених ними споруд — двокамерна, зрубної конструкції. Показово, що сіни прибудовані, каркасно-стовпової конструкції, мають два входи і, можливо, будувалися пізніше житлового приміщення. Зсередини й ззовні конструкція хати підтримується стовпчиками завтовшки 0,1–0,2 м. Розмір кімнати — 4,6 м × 5 м, сіней — 5,5 м × 2,5 м [1, с. 13, 15–16].

Трикамерний тип став популярним по всій території України наприкінці XIX — на початку XX ст. Хата мала план *сіни + комора + житло*. Існувало два його варіанти. Перший — з коморю, утвореною за допомогою відокремлення від сіней у поздовжньому напрямку, другий — у поперечному [9, с. 10].

Таким було житло Галини Якимівни Головій (с. Деснянське), яка під час інтерв'ювання наголошувала на тому, що обов'язковими складовими хати були сіни (у Мезині їх називають *сінци* або *сенци*) та комора. Залишки трикамерного жила було досліджено також у с. Розльоти. Шви між колодами в сінях добре замазані глиною. Перше приміщення із сіньми розділене на дві частини — 4,5 м × 2 м та 4,5 м × 3 м, розмір житлової кімнати — 4,5 м × 5 м [1, с. 13].

Наприкінці XIX — у першій половині XX ст. набули поширення хати з двома житловими кімнатами. Одним з варіантів такого планування була *хата через сіни*. Таке планування мав будинок жителя с. Деснянське С. П. Костюченко, зведений у першій половині XX ст.

У *хаті через сіни* житлові приміщення розміщуються з обох боків від сіней, як правило, одна кімната трохи більша за розміром, друга — менша. Житло з таким плануванням було популярним у західних районах лісостепу, на Поділлі, частково в південних районах України [9, с. 11].

Дах у житлах на досліджуваній території переважно чотирисхилий, типовий для України [2, с. 103]. Усі обстежені будинки, зведені в першій половині XX ст., були вкриті соломою. Використання соломи як покрівельного матеріалу відоме на території сучасної України, починаючи з XVI ст. Нею спочатку крили господарські споруди, а з XVIII ст. застосовують для будівництва хат [3, с. 22]. У XIX ст. чотирисхилий (*вальмовий*) дах, покритий соломою, набув розповсюдження по всій території України [3, с. 29].

Про покриття соломою дахів згадували всі опитані респонденти, такі житла можна побачити на старих світлинах, що зберігаються в музеях Коропщини (іл. 6, 7). Зверху солому на даху закріплювали за допомогою жердин [2, с. 103].

За спогадами Г. Я. Головій (с. Деснянське), солом'яні дахи почали замінювати після війни, спочатку замість них клали черепицю, потім крили залізом. Зараз дахи шиферні чи залізні.

Українська традиційна хата мала не менше трьох вікон: два — навпроти печі, третє — навпроти столу, та інколи маленьке в стіні біля печі [10, с. 21]. Однак кількість вікон могла варіюватися. Так, у двокамерному житлі в с. Розльоти їх було чотири — два на фасадній стіні, одне на покутній і одне на задній довгій стіні хати [1, с. 17]. У більшості досліджуваних будинків у вікнах стоїть по п'ять шибок — чотири менших прямокутної форми і одна більша.

Двері на території Полісся здебільшого одноствулкові, з тонкими простими одвірками [6, с. 20].

Ззовні хати, за словами Софії Петрівни Костюченко, білили. Винятком були сіни, які переважно залишалися небіленими. Водночас стіни в селах Деснянка та Мезин не штука-

турили, а лише промазували шви та білили (іл. 2). У с. Розльоти трапляються обидва варіанти: так, описане вище двокамерне житло мало білені стіни, а трикамерне з того самого села обшите драпкою та замазане глиною, після чого побілене. У с. Оболоння переважають не мазані глиною хати, але трапляються, хоч і в меншій кількості, і оббиті драпкою житла, замазані глиною.

Оздоблення житла Полісся було дуже стриманим. Воно не мало значної кількості декоративних елементів. Певне декоративне призначення мали вікна та лиштва [9, с. 19]. Віконниць на території досліджуваних сіл не знайдено, різьблена лиштва трапляється також рідко. Зокрема, її можна побачити на деяких житлах с. Оболоння. Лиштва здебільшого мала вигляд гладеньких нешироких дощок. Їх та рами часто фарбували у світлі тони, що гармонічно виглядало на тлі стін (рами й лиштва одного вікна могли бути різного кольору для надання вікну контрасту).

Привертає увагу використання деякими мешканцями архаїчного типу замка для дверей — їх зачиняють за допомогою клямки із зубцями і довгого ключа (іл. 1). Такий замок ще донедавна побутував на більшій території Чернігівщини. Ще 1899 року замок із засувками й зазубринами згадував М. Могильченко в статті «Будівля на Чернігівщині», досліджуючи село Полошки (нині належать до Сумської обл.). У праці автор детально описав механізм роботи замка та особливості конструкції [7, с. 90].

Зсередини хати білили. Біленими є, або ж були раніше, усі досліджені житла району. Шпалери почали використовувати не так давно (у хаті Марії Луківни в селі Деснянське ними поклеїли стіни в 1980-х рр.). Стелю та сволок також білили.

Інтер'єр мав типові, спільні для різних регіонів країни риси. Різьблення у внутрішньому оздобленні майже не було. Важливе значення мали, як і нині, вишиті речі — рушники, подушки. Інтер'єр сучасних хат зберіг традиційні елементи та розташування хатнього начиння,

щоправда, з'явилися й нові предмети — телефон, телевізор, сервант, м'які меблі. Деякі традиційні речі в інтер'єрі змінюють свої функції та розміщення в хатньому просторі.

Скрині виконують функції шухляди або навіть місця для зберігання круп. Втративши своє первинне призначення — зберігання посагу дівчини, змінилося й розміщення — часто їх переносять до комори, у сіни, на веранду (засклений ганок, прибудований у другій половині ХХ ст.). Досліджені в районі скрині здебільшого фарбовані, без різьблення.

Лави, що традиційно розміщувалися під вікнами, зараз або взагалі прибирають з оселі, або виносять на менш помітне місце — на веранду, у сіни, комору. Хоча інколи вони залишаються на своєму традиційному місці і використовуються поряд з новішими меблями. У с. Мезин розповсюджені лави з дерев'яною спинкою, мешканці називають їх або просто *лавою*, або *диваном*.

Головне місце в домі традиційно посідала піч (слово «піч» має давньослов'янське походження [3, с. 90]). Розвинулася вона від відкритого вогнища [10, с. 20]. На території Чернігівщини використовували піч лівобережного типу, яка розміщувалася здебільшого ліворуч від вхідних дверей. Традиційна піч була повернена челюстями до фасадної стіни. Таке розташування утвердилося на території Лівобережної України ще за часів Київської Русі та домінувало в ХІХ—ХХ ст. [1, с. 16].

Від печі до стіни встановлювали *полик* — дерев'яний настил, який слугував спальним місцем.

Традиції влаштування *валькира* не зафіксовано. Однак від печі до стіни натягували ширму, за котрою утворювалося невелике приміщення, де на полицю відпочивали старші члени родини.

Біля печі підвішували дерев'яний вішак. Такий зберігся в хаті Устини Подоляко (перша половина ХХ ст.). За словами власників житла, таке розміщення було дуже зручним — прийшовши з вулиці, людина вішала одяг біля печі, де він прогрівався і просушувався.

Окрім печі, для опалення використовували й грубу. Зокрема, таку систему опалення мало житло С. П. Костюченко (с. Деснянське). Одна кімната обігрівалася піччю, друга — грубою.

По діагоналі від печі робили божник — полчка з іконами. Ікон ставили небагато. У хаті Марії Луківни (с. Деснянське) на божнику виставлені ікона з Божою Матір'ю і Немовлям та ікона з Ісусом. За словами респондентки, великих іконостасів не роблять, часто розміщують по дві ікони. Божник традиційно прикрашають рушниками. Якщо в хаті кілька кімнат, то божники можуть бути в кожній з них.

Стіл переважно стоїть біля вікон, залишаючись, таким чином, на традиційному місці. Таке його розташування економить простір у приміщенні та зумовлює природне освітлення біля нього.

Традиції будувати житла толокою, за словами опитаних селян, у дослідженому регіоні нема. За розповідями мешканців Коропщини, хату будували майстри, які «сиділи в кожному куту». Г. Я. Головій пояснювала, що толокою робили лише житло із саману.

У с. Деснянське деякі мешканці під час зведення хліва клали в кутках монетку — для добробуту в господарстві. Подібна традиція — закладання монет під час будівництва в кути хати, за словами Н. П. Сірої, подекуди побутує й у Мезині.

Ворота в давнину мали оборонну функцію. Цікавою особливістю досліджуваних сіл є будівництво над огорожею та воротами чотири-схилого даху, що його мешканці називають *козирьок*. Зараз його покривають деревом, а раніше, за словами наукового співробітника Мезинського національного природного парку, історика Лариси Подоляко, крили соломою. Про те, що криті соломою *козирки* були розповсюджені в Деснянському, повідомила й мешканка села С. П. Костюченко. За її словами, вони були й у неї у дворі, але згоріли під час Другої світової війни. Зараз *козирки* над воротами її двору дерев'яні. Про наявність критих соломою *козирків* у Мезині повідомляє й мешканка села Н. П. Сіра.

Традицію зведення таких конструкцій зафіксовано і в інших населених пунктах району — зокрема в смт Короп, селах Верба і Радичів. За словами мешканця с. Карильське (район Задесення) Р. В. Дикого, такі ворота з *козирками* стояли раніше й у його селі. Водночас жителі с. Оболоння не пам'ятають про їх наявність у своєму селі, хоча воно розташовується значно ближче до населених пунктів, де *козирки* досі розповсюджені. Можемо припустити, що така конструкція захисту воріт і хвіртки від опадів була поширена на території всієї Коропщини, але з часом залишилася тільки в північних селах району (іл. 3). Маючи фото сучасного вигляду подібних воріт, частина з яких збудована ще в середині ХХ ст., легко уявити, як вони виглядали наприкінці ХІХ ст. в ансамблі садиби (іл. 4).

Дашок робили і над забором, інколи просто за допомогою прибитої дошки.

Ворота та хвіртки мають особливе значення в досліджуваному районі, про що свідчать їхня масивність та система захисту від негативної дії природних опадів. Їх встановлюють на двох стовпах, з'єднаних угорі поперечним *бальком*, поряд вкопують третій для хвіртки [8, с. 23]. Важливе місце система огорожі посідала в *окружному дворі* (дворі замкненого типу).

Замкнений двір утворився з вільної забудови і є реакцією на складні природно-кліматичні умови (велика кількість боліт, опадів). Такий двір допомагав компактно розмістити всі будівлі садиби і не виходити за межі двору в погану погоду [5, с. 230].

Багато дворів дослідженої території мають майже замкнену забудову. Раніше, за висновками вчених, більшість дворів мала замкнену забудову [2, с. 94]. Тобто господарчі споруди розташовували по периметру, впритул одна до одної.

У деяких північних селах Коропщини, таких як Деснянське, Радичів, Мезин, традиційно роблять два двори — чистий та для худоби. Інколи їх відгороджують один від одного високим забором та великими воротами або ж

меншою огорожею. В інших частинах району, наприклад, у селі Оболоння, розташованому в центральній частині Коропського району, та в селах Задесення, традиції подвійного двору не зафіксовано.

Зважаючи на свідчення респондентів про поширені особливості житлобудування в досліджуваному регіоні в середині ХХ ст., можна реконструювати вигляд типового житла кінця ХІХ — початку ХХ ст. (іл. 5). Як і тепер, воно було дерев'яним, зрубної конструкції. За приклад беремо розповсюджене трикамерне житло *сіни + комора + хата*. Сіни не білили, на відміну від житлової частини хати (яку тільки білили або обмазували глиною і білили). У сінях, найімовірніше, робили невелике волокове віконце для циркуляції повітря. Будинок стоїть *на лугуях*, ті з них, що розміщені під житловою частиною, візуально приховані за глинобитною призьбою. Дах такої споруди,

за численними свідченнями респондентів, традиційно є чотирисхилим, вкритий соломою. Зразки шибок бачимо на фото першої половини ХХ ст. з експозицій Мезинського народного археологічного науково-дослідного музею (іл. 6, 7).

Можна підсумувати, що характерні ознаки традиційного житла досліджуваного району є поєднанням віковичних традицій, що склалися в результаті певних природно-кліматичних умов, а саме: наявності лісів, боліт, вологого клімату. Як наслідок, провідною стала зрубна конструкція житла, що мало призьбу та було досить невелике за площею.

Певні локальні відмінності, такі як зовнішнє оздоблення стін, можуть бути як рисою, притаманною окремому населеному пункту (наприклад, не мазані глиною житла Мезина, лиштва та її відсутність в Оболонні та Мезині), так і виразником смаків господарів.

1. *Веремейчик О. М.* Археологічна та етнологічна розвідки на території Мезинського національного природного парку у 2009 р. / О. М. Веремейчик, О. М. Бондар // Історико-археологічний та природно-екологічний потенціал Мезинської округи: минуле, сучасне та перспективи розбудови. Матеріали науково-практичної конференції (Чернігів – Свердловка – Мезин, 17–18 вересня 2015 р.). – Чернігів : Десна-Поліграф, 2015. – С. 8–18.

2. *Вовк Ф.* Студії з української етнографії та антропології / Ф. Вовк. – Київ : Мистецтво, 1995. – 336 с.

3. *Данилюк А. Г.* Давня архітектура українського села : етнографічний нарис / А. Г. Данилюк. – Київ : Техніка, 2008. – 254 с.

4. *Данилюк А. Г.* Наша Хата : етнографічний нарис про традиційне поліське житло / А. Г. Данилюк. – Луцьк : Надстир'я, 1993. – 63 с.

5. *Етнографія України : навч. посіб. / за ред. проф. С. А. Макаручука.* – 2-ге вид. перероб. і допов. – Львів : Світ, 2004. – 520 с.

6. *Лащук Ю. П.* Народне мистецтво українського Полісся / Ю. П. Лащук. – Львів : Каменяр, 1992. – 145 с.

7. *Могильченко М.* Будівля на Чернігівщині / М. Могильченко // Матеріали до українсько-руської етнології / видання Етнографічної комісії під ред. Хв. Вовка. – Львів, 1899. – Т. 1. – С. 79–95.

8. *Самойлович В. П.* Народна архітектура України в ілюстраціях / В. П. Самойлович. – Київ : Абрис, 1999. – 281 с.

9. *Самойлович В. П.* Українське народне житло (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / В. П. Самойлович. – Київ : Наукова думка, 1972. – 24 с.

10. *Українська минувшина : ілюстрований етнографічний довідник / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін.* – 2-ге вид. – Київ : Либідь, 1994. – 256 с.

11. *Чернігівщина : енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького.* – Київ : Українська радянська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1990. – 1005 с.